

BUDAPESTI NYUGDÍJASOK

DR. ANDORKA RUDOLF — CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

A Központi Statisztikai Hivatal két évvel ezelőtt több szakaszból össze-
tevődő felvételsorozatot indított a nyugdíjasok helyzetének és problémáinak vizs-
gálatára. Az első adatfelvételre 1963 tavaszán került sor. E felvétel eredmé-
nyei átfogó képet adtak a nyugdíjasoknak a legfontosabb demográfiai-társas-
dalmi-gazdasági sajátosságok szerinti megoszlásáról.¹ A második adatfelvételt a
Központi Statisztikai Hivatal és a Népeségtudományi Kutató Csoport együt-
tesen 1963—1964 telén hajtotta végre. Ez a vizsgálat mind témája, mind pedig
megfigyelési területe szempontjából szűkebb körű volt, mint az első. Ez alka-
lommal a vizsgálat a nyugdíjasok életének négy alapvető problémájával foglal-
kozott és a többi kérdést csak mellékesen, a fő problémák vizsgálatának alá-
rendelve érintette.

A vizsgálat *első témája* a nyugdíjazottak álláspontja volt saját nyugdíja-
zásukkal kapcsolatban. Ez az álláspont igen lényeges lehet a nyugdíjasok
további léte szempontjából. A vizsgálat során arra törekedtünk, hogy néhány
típust alakítsunk ki a nyugdíjazással kapcsolatos magatartásra nézve és azt
kutattuk, hogy az egyes típusok milyen összefüggésben állnak a nyugdíjazásra
való előkészülettel, a nyugdíjazás tényleges lefolyásával, és azzal, hogy a nyug-
díjasnak mennyire sikerült életét az új helyzetnek, lehetőségeknek megfelelően
átszerveznie.

A vizsgálat *második témája* a nyugdíjasok anyagi helyzete volt. A nyug-
díjazással bekövetkező változások közül az egyik legfontosabb a jövedelemcsök-
kenés, amely a legtöbb esetben a korábbi életmód gyökeres átszervezését teszi
szükségessé. A felvétel során igyekeztünk egyrészt megállapítani, hogy milyen
mértékű volt az egyes nyugdíjasoknál a jövedelemcsökkenés, továbbá vizsgál-
tuk, hogy a csökkenés miatt a nyugdíjasoknak saját megítélésük szerint élet-
módjukat milyen területeken kellett a leginkább átalakítaniok.

A *harmadik téma* a nyugdíjasok társadalmi kapcsolata volt. Az öregedés
során az emberek társadalmi érintkezésének köre általában leszűkül és az
érintkezések gyakorisága csökken. Mind kevesebb lesz azoknak a száma, akik-
kel az öregedő embert intenzív barátság fűzi egybe, akikkel közös élményei
vannak. Új barátságok már nehezen jönnek létre. Ennek egyik oka az örege-
déssel járó pszichikai változásokban kereshető, amelyek általában konzervatívvá,
merevvé, az újjal szemben tartózkodóvá teszik az embert. A másik ok az, hogy

¹ Dr. Szabady Egon: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon.
Statisztikai Szemle. 1963. évi 12. sz. 1055—1062. old.

Cseh-Szombathy László: A nyugdíjasok helyzete. Demográfia. 1964. évi 1. sz. 88—103. old.

a csökkenő érintkezések miatt kevesebb alkalom is nyílik új barátok szerzésére. E téren igen fontos a nyugdíjazással bekövetkezett változás. Amíg az öreg ember aktív kereső foglalkozást folytat, rendszeres kapcsolatai vannak emberekkel, amelyek ha nem is azonos értékűek a korábban létrejött barátságokkal, ismeretségekkel, mégis megakadályozzák izolálódását. A nyugdíjazás után is számos alkalom nyílik ismerkedésre az öregek számára, már csak a mindennapi tevékenységekből kifolyólag is — vásárlás, unokák sétáltatása, egészségügyi intézményekben való várakozás stb. során —, ezekből azonban tartós ismeretség, barátság csak ritkán alakul ki. A nyugdíjas öregek kapcsolatai többnyire családjukra és régi, még megmaradt ismerőseikre korlátozódnak. Vizsgálatunk során azt igyekeztünk megállapítani, hogy ténylegesen milyen mértékű a nyugdíjasok izolálódása a társadalomtól, továbbá kutattuk, hogy milyen szerepet töltenek be a családi kapcsolatok életükben.

Végezetül foglalkozott a felvétel a nyugdíjasok kulturális tevékenységével (*negyedik téma*). A nyugdíjazás korlátlan szabad időt biztosít a legtöbb nyugdíjas számára, amely a csökkent jövedelem mellett gyakran túlságosan sok is, nehéz kitölteni. A vizsgálat nem törekedett arra, hogy a nyugdíjasok szabadidő-felhasználásának egész problémáját feltárja, csupán az volt a célja, hogy a kulturális tevékenység szerepét vizsgálja a nyugdíjasok speciális körülményei között.

Mind a négy témánál a vizsgálati problémák a nyugdíjazással bekövetkező változásokkal kapcsolatosak, és elsősorban azoknál figyelhetők meg, akik maguk mentek nyugdíjba, azaz az ún. *saját jogú nyugdíjasoknál*. Éppen ezért a Központi Statisztikai Hivatalnak ez, az említett tárgykörben végrehajtott második felvétele csak a saját jogú nyugdíjasokkal foglalkozott, és ezek közül is csak azokkal, akik az 1958-as nyugdíjrendelet életbelépte óta mentek nyugdíjba. Ez utóbbi korlátozás azért volt szükséges, mert korábban mind a nyugdíjazások körülményei, mind a nyugdíjak megállapításának szempontjai mások voltak, mint 1958 után. A viszonylag kis minta kívánatosá tette, hogy az alapvető összefüggéseket ne túlságosan inhomogén sokaságon vizsgáljuk: ha az utóbbi évek nyugdíjasain kívül 1959 előttiiek is szerepeltek volna a mintában, akkor a legfontosabb különbségek valószínűleg elsősorban a nyugdíjbamenetel időpontjától függően jelentkeztek volna és a számunkra lényeges összefüggések háttérbe szorultak volna.

Ez alkalommal csak a budapesti nyugdíjasokkal foglalkoztunk. Ezt a leszűkítést elsősorban a felvétel módszere tette szükségessé: az adatfelvétel ugyanis a nyugdíjasok lakásán folytatott interjúk segítségével történt. Összesen 144 nyugdíjasról gyűjtöttünk be adatokat: a megkérdezettek kiválasztása egy alampintából történt rétegezéssel, majd a rétegeken belül mechanikus kiválasztással.²

A NYUGDÍJASOK VÉLEMÉNYE NYUGDÍJAZÁSUKRÓL

Az 1963 tavaszán végrehajtott első felvétel eredményei azt mutatták, hogy a nyugdíjasok többsége nem akkor megy nyugdíjba, amikor eléri a nyugdíjkorhatárt, hanem sokszor évekkal azután. A vizsgálatot megelőző négy év alatt például a nyugdíjasoknak csak 25 százaléka ment nyugdíjba közvetlenül a kor-

² A módszertan részletesebb leírását lásd: A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei. 6. Budapest. 1965. 33—35. old.

határ elérésekor és a nyugdíjazáskor betöltött átlagos kor férfiaknál 64, nőknél 60 év volt. Az első vizsgálat eredményei arra azonban nem adtak választ, hogy mik az okai a nyugdíjbamenetel elhalasztásának. E kérdésre a budapesti nyugdíjasok körében végrehajtott vizsgálat során kerestünk feleletet.

Az 1963—1964 telén vizsgált budapesti nyugdíjasok között a nyugdíjkorhatár elérésekor nyugdíjba menők aránya valamivel magasabb volt, mint az országos mintában, de még itt is a nyugdíjasok kétharmada korhatáron túl ment nyugdíjba. A nyugdíjazáskor betöltött átlagos kor férfiaknál 63, nőknél 60 év volt. A budapesti minta tehát alkalmasnak bizonyult arra, hogy rajta a nyugdíjbamenetel elhalasztásának és ezen keresztül a nyugdíjazással kapcsolatos magatartásnak problémáját vizsgáljuk.

1. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása
a nyugdíjbamenetel időpontja szerint*

A nyugdíjbamenetel időpontja	A nyugdíjasok megoszlása (százalék)		
	férfi	nő	együtt
A nyugdíjkorhatár elérésekor (60, illetve 55 éves korban)**	33	32	33
A nyugdíjkorhatár elérését követő évben (61, illetve 56 éves korban)	22	10	16
A nyugdíjkorhatár elérését követő 2–4. évben (62–64, illetve 57–59 éves korban)	22	22	22
A nyugdíjkorhatár elérését követő 5–9. évben (65–69, illetve 60–64 éves korban)	9	13	11
A nyugdíjkorhatár elérését követő 10. évben és azután (70 éves és idősebb, illetve 65 éves és idősebb korban)	14	23	18
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N***</i>	<i>124</i>	<i>105</i>	<i>229</i>

* Bár csak 144 nyugdíjasról készült felvétel, a számításoknál mindenütt 229 nyugdíjossal dolgoztunk. Ennek oka, hogy a minta kiválasztásánál rétegezést alkalmaztunk: a szellemi jellegű foglalkozásúakat a fizikai jellegű foglalkozásúakhoz viszonyítva kétszeres aránnyal szerepeltettük. A feldolgozásnál ezt figyelembe kellett venni és ki kellett egyenlíteni. Ezért az összesítésnél a fizikai foglalkozásúak adatait minden esetben kétszeres értékben vettük. A felszorozás következménye, hogy a táblákban az esetek összes száma 229, annak ellenére, hogy csak 144 interjú: készítettünk.

** A nyugdíjkorhatár elérése előtt nyugdíjbamentekkel együtt.

*** A megfigyelt esetek száma.

A nemzetközi szociálgerontológiai irodalomban több tekintélyes képviselője van annak a felfogásnak, hogy az öregedő emberek általában félnek a nyugdíjazástól és ennek bekövetkeztét igyekeznek tőlük telhetőleg minél jobban kitolni. Ezt a nézetet vallja például az amerikai *Burgess professzor*, aki szerint igen nagy azoknak a száma, akik csak úgy látják értelmét életüknek, ha kereső foglalkozást folytatnak, s ezért nem tudják elszánni magukat a visszavonulásra. Szerinte ebben nagymértékben befolyásolja őket az, hogy jelenleg még a társadalom nem rendelkezik általánosan elfogadott elképzelésekkel a nyugdíjasok életmódjára vonatkozólag: nincs meghatározott szerepük a társadalomban, amely pótolná a nyugdíjazás következtében elveszített régi szerepüket.³ Ugyanez a felfogása *Wilma Donahuenak* is, az amerikai szociálgerontológiai

³ E. W. Burgess: *Aging in Western Culture. Aging in Western Societies.* Szerk. E. W. Burgess. The University of Chicago Press. Chicago. 1960. 18–24. old.

kutatás másik neves alakjának. Szerinte az emberek minél inkább közelednek a nyugdíjazáshoz, annál inkább elfojtják a nyugdíjbamenetelnek még a gondolatát is. Mivel a gondolat repressziója védekezés azzal szemben, ami kellemetlen, így joggal fel lehet tenni, hogy az öregedő emberek félnek a nyugdíjazástól és nem várnak tőle semmi mást, mint életkörülményeik romlását. Donahue azoknak arányát, akik szívesen mennek nyugdíjba, nem becsüli többre, mint az összes nyugdíjazottak egy negyedére, maximum felére.⁴ Erre az eredményre jutott néhány konkrét vizsgálat is, így a Berkeley egyetem egyik intézetének (Institute of Industrial Relations) egyik felvétele, mely 846 kaliforniai ipari munkással folytatott interjúk alapján megállapította, ahogy öregednek a munkások és közelednek a nyugdíjkorhatárhoz, annál kedvezőtlenebbül ítélik meg a nyugdíjazást és egyre kevesebbet akarnak rá gondolni.⁵ Az egyetem egy másik vizsgálatának eredményei szerint a kaliforniai nyugdíjasok 58 százaléka úgy emlékezik vissza nyugdíjazására, hogy az szomorú esemény volt és csak 15 százalék állítja, hogy boldog volt, amikor abbahagyhatta a munkát.⁶

A budapesti nyugdíjasok problémáinak vizsgálatánál figyelembe vettük a külföldi tapasztalatokat és a vizsgálati hipotézis elkészítésénél feltételeztük, hogy nálunk is sokan igyekeznek kitolni a nyugdíjbamenetel időpontját, és csak akkor hagyják abba a kereső foglalkozás folytatását, amikor utolsó munkahelyükről elküldik őket és nincs többé lehetőségük arra, hogy újból elhelyezkedjenek. E hipotézis ellenőrzésére először is azt vizsgáltuk, hogy miképpen oszlanak meg a nyugdíjasok az utolsó munkaviszony megszüntetése szerint: hány kérte maga a munkaviszony megszüntetését és hánynak mondott fel a munkáltató.

A vizsgált budapesti nyugdíjasok nagy többsége — 79 százaléka — maga kérte utolsó szolgálati viszonyának megszüntetését és nyugdíjazását. Ezek közül 4 százalék az interjúk során kijelentette, hogy a munkahely felszólítására kérte nyugdíjazását; valószínű azonban, hogy még további nyugdíjasok is voltak a mintában, akik nyugdíjazásukat kisebb vagy nagyobb mértékben a munkahely sugallatára kérték. Ezek elkülönítésére azonban nem volt mód, minthogy a nyugdíjasok presztizs okokból gyakran még maguk előtt is eltagadták, hogy saját kérésre történő nyugdíjazásuk nem volt minden kényszertől mentes.

Az utolsó foglalkozás jellegét figyelembe véve az tapasztalható, hogy a volt fizikai dolgozók között jelentősen magasabb azoknak az aránya, akik maguk kérték nyugdíjazásukat, mint a szellemi dolgozóknál; a volt foglalkozás jellegének a nemekkel való kombinációja pedig azt mutatja, hogy a nyugdíjazásukat maguk kérik aránya a legmagasabb a fizikai és legalacsonyabb a szellemi dolgozó nők között volt. (Lásd a 2. táblát.)

A nyugdíjasoknak az utolsó munkaviszony megszüntetésének módja szerinti megoszlása arra mutat, hogy a budapesti dolgozók négyötödét nem éri váratlanul a nyugdíjazás, hiszen saját maguk döntenek el, hogy abba akarják-e hagyni a munkát. Az a kérdés azonban még nyitva marad, hogy miért döntöttek így, milyen arányban vannak közöttük azok, akik kényszerből tették ezt, mert például hanyatló egészségi állapotuk, csökkenő erejük miatt már nem tudtak eleget tenni a munkakörből rájuk háruló követelményeknek.

⁴ *Wilma Donahue: Retirement: The Emerging Social Pattern. Handbook of Social Gerontology.* Szerk. C. Tibbitts. The University of Chicago Press. Chicago. 1960. 375—376. old.

⁵ *G. H. Crook — M. Heinstein: The Older Worker in Industry.* Institute of Industrial Relations. Berkeley. 1958. 45. old.

⁶ *F. A. Pinner — P. Jacobs — P. Selznick: Old Age and Political Behavior.* University of California Press. 1959. 65. old.

2. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása az utolsó munkaviszony megszüntetésének módja, a foglalkozás jellege és nemek szerint

A munkaviszony megszüntetésének módja	A fizikai			A szellemi		
	munkaterületen nyugdíjazott(ak)					
	férfiak	nők	együttes	férfiak	nők	együttes
	számának megoszlása (százalék)					
Saját kérésére	75	84	79	70	59	64
Saját kérésére, de a munkáltató felszólítására	4	3	3	3	7	5
A munkáltató mondott fel .	21	13	18	27	34	31
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>94</i>	<i>76</i>	<i>170</i>	<i>30</i>	<i>29</i>	<i>59</i>

Az interjúk során a nyugdíjasok részletesen elmondták nyugdíjazásuk lefolyását, körülményeit, majd válaszoltak arra a direkt kérdésre, hogy mi volt a véleményük saját nyugdíjazásukról. A kérdésre kapott válasz, illetve a korábban elmondottak alapján a nyugdíjasokat hat csoportba osztottuk. Az első csoportba azok kerültek, akik alig várták már, hogy nyugdíjba mehessenek és ha módjuk lett volna, akkor már korábban is abbahagyták volna kereső munkájukat. A második csoportot azok képezték, akik úgy vélték, hogy már eleget dolgoztak, nem kívántak tovább dolgozni, de nem kívántak esetleg már korábban is nyugdíjba menni. A harmadik csoportba tartozók saját megítélésük szerint már nem voltak képesek tovább dolgozni munkaerejük hanyatlása, egészségi állapotuk gyengülése miatt. A negyedik csoportba soroltak még szívesen tovább dolgoztak volna, s úgy érezték, hogy erre fizikailag képesek is lettek volna. Az egyéb kategóriában főleg olyanok szerepelnek, akik családi okok miatt hagyták abba a kereső foglalkozás folytatását és különösebben nem sajnálták, hogy ezt kellett tenniük, az utolsó csoportba pedig azok kerültek, akiknek nem volt határozott véleményük nyugdíjazásukról.

3. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása a nyugdíjazásról való véleményük és foglalkozásuk jellege szerint

Vélemény a saját nyugdíjazásról	A nyugdíjasok megoszlása (százalék)		
	fizikai dolgozók	szellemi dolgozók	együtt
Már korábban is nyugdíjba ment volna	12	3	10
Eleget dolgozott	24	14	22
Már nem volt képes tovább dolgozni	40	22	35
Még szívesen tovább dolgozott volna	14	52	24
Egyéb	5	9	6
Nincs határozott véleménye	5	—	3
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>170</i>	<i>59</i>	<i>229</i>

A vizsgált nyugdíjasok között a legnagyobb csoportot azok alkották, akik már nem voltak képesek tovább dolgozni. A nyugdíjasok több mint egyharmada indokolta ezzel nyugdíjazását. Más országokban végrehajtott vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva ez az arány alacsony. Az Egyesült Államokban például az 1957-ben nyugdíjazottaknak kb. 60 százaléka egészségi állapotával indokolta nyugdíjazását,⁷ Franciaországban⁸ és Nagy-Britanniában⁹ pedig 50 százalékra becsülik az egészségi okok miatt nyugdíjbamenők arányát. A különbség összefügghet azzal, hogy nálunk korábban, alacsonyabb korról mennek az emberek nyugdíjba, mint az említett három országban, ahol a nyugdíjkorhatár lényegesen magasabb.¹⁰ Valószínű azonban, hogy a különbség nagymértékben annak a következménye, hogy mások az egészségi állapot megítélésében közrejátszó társadalmi-gazdasági körülmények. Az egészségi állapotnak a nyugdíjazás szempontjából való megítélésében ugyanis szubjektív tényezők is közrejátszanak. Erre utalnak a külföldi vizsgálati eredmények,¹¹ de részben erre enged következtetni a budapesti felvétel is. Azoknak a nyugdíjasoknak ugyanis, akik egészségi állapotukkal indokolták nyugdíjazásukat, több mint egynegyede, visszaemlékezése szerint, semmiféle betegséggel sem állt kezelés alatt a nyugdíjazást megelőző évben és több mint fele azt állította, hogy az utolsó munkában töltött év alatt egyáltalán nem volt betegállományban. Ezeknél a munkaképtelenségre való hivatkozás valószínűleg nem felelt meg teljesen a valószínűségnek és nyugdíjazásuk helyeslését, elfogadását még egyéb okok is elősegíthették.

A vizsgált budapesti nyugdíjasok között nagyságra a második csoportot azok alkották, akik szívesen tovább dolgoztak volna, ha erre mód nyílt volna. Ez volt a nyugdíjasok negyedének a véleménye. Egyötödük úgy vélte, hogy már eleget dolgozott, megérdemli a pihenést, és egytizedük fejtette ki azt a véleményt, hogy ha módjában áll, már korábban is nyugdíjba ment volna.

Az eredmények részletesebb bontásakor kitűnik, hogy lényeges különbség van a válaszok tekintetében a korábbi foglalkozás jellege szerint. A volt fizikai dolgozóknál sokkal gyakoribb volt az a válasz, hogy már korábban is nyugdíjba ment volna, vagy hogy eleget dolgozott, mint a szellemi dolgozóknál, és csak 14 százaléuk mondta, hogy még szívesen tovább dolgozott volna; ezzel szemben a szellemi dolgozók 52 százaléka adta ezt a választ. A volt foglalkozásnak a nyugdíjazás megítélésében való szerepére mutat, hogy a fizikai és szellemi dolgozóknak a megítélés szerinti megoszlása között már 0,001 valószínűségi szinten is szignifikáns különbség volt megállapítható.¹²

Maga kérte utolsó munkaviszonyának megszüntetését azoknak túlnyomó többsége, akik már korábban is nyugdíjba mentek volna, illetve akik helyeselték nyugdíjazásukat, mert már eleget dolgoztak; azoknál, akik úgy vélték, hogy már nem voltak képesek tovább dolgozni, szintén a saját kérésre történő nyugdíjazás játszotta a legnagyobb szerepet. Ezzel szemben a munkáltató mon-

⁷ Margaret S. Gordon: *Work and Patterns of Retirement. Aging and Leisure*. Szerk. R. W. Kleemeier, Oxford University Press. New York. 1961. 31. old.

⁸ J. R. Treanton számításai. Idézi: S. L. Wolfbein és E. W. Burgess: *Employment and Retirement*. E. W. Burgess i. m. 71. old.

⁹ Margaret S. Gordon i. m. 32. old.

¹⁰ A nyugdíjkorhatár Franciaországban a férfiaknál 60, a nőknél 60 év; Nagy-Britanniában a férfiaknál 65, a nőknél 60 év; az Egyesült Államokban a férfiaknál 65 év, a nőknél 62 év.

¹¹ Corson és McConnell kimutatták például, hogy a kereseti lehetőségek mennyire befolyásolták az öreg dolgozók véleményét egészségi állapotukról. Azok közül, akik 1940-ben az Egyesült Államokban rossz egészségi állapotukra hivatkozva nyugdíjba mentek, igen sokan a háború alatti gazdasági fellendülés idején ismét teljes állásba mentek. J. J. Corson és J. W. McConnell: *Economic Needs of Older People. The Twentieth Century Fund*. New York. 1956. 72. old.

¹² $\chi^2 = 37,18$; $P > 0,001$ (szabadságfok 4)

dott fel azok többségének, akik még szívesen tovább dolgoztak volna, bár ezek között is elég jelentős volt azoknak az aránya, akiknek nyugdíjazása saját kérésre történt.¹³

4. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása nyugdíjazásukról való véleményük szerint

Vélemény a saját nyugdíjazásról	A nyugdíjasok megoszlása (százalék)				N
	akiknél az utolsó munkaviszony megszűntetése			összesen	
	saját kérésre történt	saját kérésre, de felszólításra történt	a munkáltató felmondásával történt		
Már korábban is nyugdíjba ment volna	91	—	9	100	22
Eleget dolgozott már	90	8	2	100	50
Már nem volt képes tovább dolgozni	85	—	15	100	81
Még szívesen tovább dolgozott volna ..	35	9	56	100	55
Egyéb	100	—	—	100	13
Nincs határozott véleménye	75	—	25	100	8

A vizsgálat felvetette azt a kérdést is, hogy a nyugdíjasok munkatörténete milyen szerepet játszott a nyugdíjazással kapcsolatos magatartásuk kialakításában. A vizsgálat megtervezésekor az volt a feltevésünk, hogy azok kategóriáiban, akik már korábban is nyugdíjba mentek volna, illetve úgy érezték, hogy már eleget dolgoztak, főleg azok találhatók, akik munkatörténetük során nagyobb társadalmi megbecsüléssel járó munkakörből kisebb megbecsülést élvező munkakörbe kerültek, míg azok sorában, akik még tovább szerettek volna dolgozni, túlnyomóan az azonos és az emelkedő presztizsú munkakörből nyugdíjba kerültek találhatók. A vizsgálati eredmények e feltevést nem igazolták: a munkatörténet és a nyugdíjazással kapcsolatos vélemény között egyáltalán semmiféle összefüggés sem volt megállapítható.¹⁴ (Lásd az 5. táblát.)

Hasonlóképpen nem volt megállapítható összefüggés a véleményekben mutatkozó különbség és a havi nyugdíj összege között: csupán a fizikai foglalkozású férfiaknál lehetett kimutatni, hogy azok kívántak volna még tovább dolgozni, akiknek igen alacsony lett a nyugdíjuk. A többi csoportnál, valamint az összes nyugdíjasra nézve nem mutatható ki szignifikáns különbség a vélemények között a nyugdíj összegétől függően.¹⁵ (Lásd a 6. táblát.)

¹³ Ez az ellentmondás részben arra, a már említett feltevésre vezethető vissza, hogy ti. a nyugdíjaztatások „kérése” sem történik mindig minden munkahelyi pressziótól mentesen, de részben magyarázza az is, hogy egyes nyugdíjazásoknál családi presszió is szerepet játszik: a még dolgozni vágyó férfiakat családjuk rábeszéli, hogy már menjenek nyugdíjba, nőknél pedig elég gyakran előfordul, hogy az unoka gondozása, ellátása miatt az egyébként még kedvvel dolgozó nő kénytelen visszavonulni és háztartási munkák végzésével tölteni idejét.

¹⁴ $\chi^2 = 0,66$; $P < 0,30$ (szabadságfok 5)

¹⁵ $\chi^2 = 10,71$; $P < 0,20$ (szabadságfok 9).

Nem lehetett egyértelmű összefüggést megállapítani a véleményekben mutatkozó különbség és a családi körülmények között sem. Feltehető lett volna, hogy azok, akik teljesen egyedül éltek, s mind anyagi szempontokból, mind az időtöltés tekintetében magukra voltak hagyatva, többségükben még szívesen tovább dolgoztak volna. A vizsgálati eredmények ezt a feltevést csak a korábban szellemi foglalkozású nyugdíjas nők esetében igazolták. Ezek között az egyedül élőknek kb. háromötöde valóban még szívesen tovább dolgozott volna és azokat, akik így nyilatkoztak, kivétel nélkül munkahelyük bocsátotta el, vagy szólította fel a nyugdíjazás kérésére. Ezzel szemben az egyedül élők másik nagy csoportjában, a korábban fizikai munkát végző nyugdíjas nők között mindössze egytizedük nyilatkozott úgy, hogy még szívesen tovább dolgozott volna.

5. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása beosztásuk presztizsének alakulása és nyugdíjazásukról való véleményük szerint

Vélemény a saját nyugdíjazásról	A nyugdíjasok megoszlása (százalék)			N
	Az utolsó beosztás presztizse		Összesen	
	azonos vagy magasabb volt mint korábban	alacsonyabb volt mint korábban		
Már korábban is nyugdíjba ment volna	73	27	100	22
Eleget dolgozott már	74	26	100	50
Már nem volt képes tovább dolgozni	77	23	100	81
Még szívesen tovább dolgozott volna	71	29	100	55
Egyéb vélemény	69	31	100	13
Nincs határozott véleménye	75	25	100	8

6. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása nyugdíjazásukról való véleményük és nyugdíjuk havi összege szerint

Vélemény a saját nyugdíjazásról	500–699	700–999	1000–1499	1500–
	forint összegű nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok megoszlása (százalék)			
Már korábban is nyugdíjba ment volna	7	8	14	13
Eleget dolgozott már	16	27	22	23
Már nem volt képes tovább dolgozni	47	32	26	30
Még szívesen tovább dolgozott volna	18	25	26	34
Egyéb és nincs határozott véleménye	12	8	12	—
Összesen	100	100	100	100
N	74	75	50	30

A vizsgálat során megkérdeztük azt is, hogy hiányzik-e a nyugdíjasnak a korábbi kereső foglalkozása során végzett és megszokott munka. (Erre a kérdésre valamennyi nyugdíjas legalább másfél évvel nyugdíjazásának időpontja után felelt, azaz jóval a nyugdíjazással járó első megrázkódtatás után.) A megkérdezetteknek összesen 27 százaléka válaszolt igennel. Ezek aránya a szellemi dolgozók között nagyobb volt mint a fizikai dolgozók között és érthetően nagy arányban voltak közöttük olyanok, akik sajnálták, hogy nyugdíjba kellett menniük, mert még szívesen tovább dolgoztak volna. Figyelembe véve a nemek szerinti megoszlást is, azt a meglepő eredményt kaptuk, hogy a megszokott munkát hiányoló aránya a korábbi szellemi jellegű munkát végző nők között volt a legnagyobb, nagyobb még annál is, ami a szellemi dolgozó férfiaknál volt tapasztalható. Ez valószínűleg a saját jogú nyugdíjat élvező, korábban szellemi foglalkozású nők családi helyzet szerinti speciális összetételével függött össze: igen kevés volt közöttük a házasság, még kevesebb, akinek gyermeke lett volna s így az otthoni feladatok az ő esetükben csak kismértékben helyettesíthették a korábbi elfoglaltságot.

7. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása korábbi munkájuk hiányolása, foglalkozásuk jellege és nemek szerint

Hiányzik-e a megszokott munka?	A volt fizikai dolgozó		A volt szellemi dolgozó	
	férfi	nő	férfi	nő
	nyugdíjasok megoszlása (százalék)			
Igen	23	21	37	41
Nem	75	76	63	59
Ismeretlen	2	3	—	—
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>94</i>	<i>76</i>	<i>30</i>	<i>29</i>

A munkaviszony megszüntetésének módja szerint vizsgálva megállapítható volt, hogy a legnagyobb arányban azok között szerepeltek a megszokott munkát hiányolók, akiknek munkaviszonyát munkáltatójuk szüntette meg.

A nyugdíjazással kapcsolatos magatartás vizsgálatának kiegészítéseként feltettük a nyugdíjasoknak azt a kérdést is, hogy „ha lehetőség volna rá, visszamenne-e korábbi munkahelyére és ott korábbi beosztásában, teljes munkaidőben óhajtana-e dolgozni?” A kapott válaszok túlnyomó többsége, csaknem 90 százaléka „nem” volt és a nemleges válasz jellemezte lényegében véve még azt a csoportot is, amely saját nyugdíjazásáról azt mondta, hogy még szívesen tovább dolgozott volna. E csoporton belül a nyugdíjasok 65 százaléka nyilatkozott úgy, hogy nem menne vissza volt munkahelyére dolgozni. Bár valószínű, hogy konkrét ajánlat esetén sokan másképp döntöttek volna, mint ahogyan egy hipotetikus kérdésre válaszoltak, mégis az eredmények arra engednek következtetni, hogy a már nyugdíjba ment öreg dolgozók többsége csak igen jelentős jövedelemnövekedés biztosítása esetén lenne hajlandó ismét teljes munkaidős állást vállalni.

A NYUGDÍJASOK ANYAGI HELYZETE

Az öregedő ember életében a nyugdíjazás nagy fordulópontot jelent: megváltozik helye és szerepe a társadalomban, családjával és környezetével való kapcsolata, időbeosztása stb. A társadalomnak arra kell törekednie, hogy olyan feltételeket teremtsen, amelyek elősegítik, hogy a nyugdíjas életének ebből a sok szempontból új szakaszában elégedett, harmonikus és a súlyos gondoktól lehetőleg mentes életet éljen. Ebben számos tényező játszik szerepet (a tanulmány következő részeiben részletesen foglalkozunk közülük a nyugdíjas családi és más társadalmi kapcsolataival, valamint a kulturális tevékenységek szerepével a szabad idő eltöltésében), az egyik legfontosabb azonban kétségtelenül a nyugdíjas anyagi helyzete.

Számos nyugati szerző megállapítja, hogy a nyugdíjasok jelentős része a társadalom szegény rétegéhez tartozik,¹⁶ az öreg emberek nem részesülnek arányosan az ipari fejlődés gyümölcseiből,¹⁷ szegénységük jelentős szociális problémává lett a fejlett ipari társadalmakban, mert megfelelő ellátásukat

¹⁶ G. Myrdal: Challenge to Affluence. Gollancz. London. 1964. 160 old.

¹⁷ E. A. Friedmann: The Impact of Aging on the Social Structure. C. Tibbits: i. m. 127. old.

már nem biztosítja a régebbi társadalmi formákra jellemző nagycsaládi struktúra.¹⁸

Az általunk megvizsgált nyugdíjasok anyagi helyzete igen lényeges különbségeket mutatott.¹⁹ Voltak közöttük, akik anyagi szempontból igen kedvező körülmények között éltek, például az a nyugdíjas mérnöknő, akinek háromtagú családja havonta 10 000 forint körüli összeget keresett és így a külföldi utazás, hangverseny- és színházlátogatás, könyvek és folyóiratok vásárlása stb. nem ütközött anyagi nehézségekbe, de talákoztunk olyan nyugdíjossal is, aki havi 600 forintot alig meghaladó nyugdíjából házastársát is tartotta és más jövedelmi forrása nem volt, így még az élelmezési kiadásokkal is a legszigorúbban takarékoskodnia kellett.

Szemléltetésképpen leírhatjuk egy átlagon aluli nyugdíjú nyugdíjas havi költségvetését. Egyedülálló özvegyasszony, volt irodakarító: nyugdíj 560 forint, ebből 40 Ft villany, 35 Ft lakbér, 35 Ft tüzelőrészlet, a fennmaradó napi nem egészen 14 forintból kellett az élelmezési kiadásokon kívül a tisztálkodás, mosás stb. költségeit is fedezni.

A havi nyugdíjösszeg alapján ítélve a volt munkásnők vannak a legrosszabb és az értelmiségi férfiak a legjobb helyzetben. Ha viszont az egy főre eső jövedelmet vesszük alapul, akkor a volt munkásférfiak között találtuk a legtöbb rossz helyzetben levő nyugdíjast. Ennek az a magyarázata, hogy a nők majdnem minden esetben vagy egyedül élnek meg nyugdíjukból, vagy nyugdíjukat férjük, esetleg gyermekük nagyobb keresete (nyugdíja) egészíti ki, viszont a férfi nyugdíjas nyugdíjából sok esetben feleségét is eltartja. A 8. és 9. tábla egyaránt azt mutatja, hogy a nyugdíjasok anyagi helyzetében mutatkozó különbségek igen nagyok, nagyobbak, mint az aktív keresők között tapasztalható különbségek.

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása havi nyugdíjuk és foglalkozásuk jellege szerint

8. tábla

A nyugdíjas neve és foglalkozásának jellege	500—899	900—1299	1300—1699	1700—	Összesen	N
	forint havi nyugdíjjal rendelkezők aránya (százalék)					
Értelmiségi						
férfi	0	20	47	33	100	15
nő	22	34	22	22	100	9
Egyéb szellemi						
férfi	27	27	33	13	100	15
nő	60	35	5	0	100	20
Szakt munkás						
férfi	10	37	43	10	100	42
nő	100	0	0	0	100	2
Betanított és segéd munkás						
férfi	81	19	0	0	100	52
nő	97	0	3	0	100	74
<i>Együtt</i>	<i>60</i>	<i>19</i>	<i>15</i>	<i>6</i>	<i>100</i>	<i>229</i>

¹⁸ M. S. Gordon: Aging and Income Security. C. Tibbits: i. m. 208. old.

¹⁹ A vizsgált nyugdíjasok nyugdíjátalaga 960 forint volt, tehát jóval nagyobb a sajátjogú nyugdíjasok átlagánál (737 Ft) és az országos nyugdíjátalagnál (639 Ft). Ennek oka, hogy csak az 1958. évi nyugdíjrendelet alapján nyugdíjba ment sajátjogú nyugdíjasokat vizsgáltuk, s ezeknek nyugdíja az átlagosnál nagyobb. Az anyagi helyzetre vonatkozó következtetések levonásánál mindig figyelembe kell venni, hogy ez a vizsgálat az átlagosnál jobb képet mutat.

9. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása a nyugdíjas háztartásban egy főre eső jövedelem és a volt foglalkozás jellege szerint

A nyugdíjas neve és foglalkozásának jellege	300–499	500–899	900–1299	1300–1699	1700 –	Összesen	N
	egy főre eső jövedelemmel rendelkezők aránya (százalék)						
Értelmiségi							
férfi	0	34	40	13	13	100	15
nő	0	11	45	11	33	100	9
Egyéb szellemi							
férfi	0	33	40	27	0	100	15
nő	0	50	25	20	5	100	20
Szakmunkás							
férfi	14	48	29	9	0	100	42
nő	0	100	0	0	0	100	2
Betanított és segédmunkás							
férfi	23	61	8	8	0	100	52
nő	0	79	16	5	0	100	74
<i>Együtt</i>	8	58	21	10	3	100	229

10. tábla

A nyugdíj és a nyugdíjazás előtti fizetés aránya a vizsgált budapesti nyugdíjasoknál

A nyugdíjazás előtti fizetés (forint)	A nyugdíjasok megoszlása aszerint, hogy a nyugdíj a fizetésnek				Összesen	N
	90–100	70–89	50–69	–49		
	százaléka					
– 800	12	0	88	0	100	8
800 – 999	0	7	93	0	100	28
1000 – 1499	0	8	68	24	100	88
1500 – 1999	0	11	59	30	100	46
2000 –	0	10	75	15	100	59
<i>Együtt</i>	0	12	69	19	100	229

Vizsgáljuk meg e különbségek okait!

Az első ok nyilvánvalóan a magyar nyugdíjrendszer, amely az utolsó évek átlagfizetéséhez és a szolgálati évek számához viszonyítva állapítja meg a nyugdíj összegét (a szolgálati évek beszámítási kulcsszáma nő, ezért egyre több év szükséges bizonyos nyugdíj eléréséhez), és biztosít egy bizonyos minimális nyugdíjat (500 Ft.)²⁰ A nyugdíjak tehát a volt fizetésektől függően erősen eltérnek, és ezt az eltérést bizonyos fokig még fokozza a *szolgálati évek eltérő száma*. Sok olyan nyugdíjast találtunk, aki önálló volt, vagy önállónál dolgozott és a társadalombiztosítási szerveknél való bejelentése nem történt meg, vagy valamilyen más okból csak igen rövid szolgálati időt tudott nyug-

²⁰ Egyes országokban más nyugdíjrendszereket vezettek be, például Dánia 1891-ben, Svédország 1913-ban egységes nyugdíjat állapított meg, és a keresettől független összeg fizetése jellemzi az angol biztosítási programot is. Lásd: W. Cohen: *Income Maintenance and Medical Insurance*. Burgess: i. m. 83. old.

díjazásakor igazolni. Az ilyen esetek többségükben a kisebb fizetésű, jórészt munkás rétegben fordultak elő, ezért a szolgálati évek beszámítása inkább növelte, mint csökkentette a nyugdíjasok anyagi helyzetében fennálló különbségeket. A 10. tábla ezen a — különben nem túlságosan erős — irányzaton kívül azt a tényt is tükrözi, hogy a kisfizetésűek nyugdíja a fizetéshez képest kisebb csökkenést mutat az 500 forintos biztosított minimum miatt. Ha ezt a minimumot a jogszabály nem biztosítaná, az anyagi különbségek lényegesen nagyobbak lennének. (Lásd a 10. táblát a 685. oldalon.)

Ugyanígy igen erős szóródást találunk, ha megvizsgáljuk a nyugdíjasok megoszlását a nyugdíjazás előtti fizetés és a nyugdíj közötti összegszerű különbség szerint.

*A nyugdíjasok megoszlása
a fizetés és a nyugdíj közötti különbség szerint*

Különbség (forint)	Megoszlás (százalék)
—300	4,4
300—499	20,1
500—599	16,6
600—699	11,8
700—799	9,6
800—899	9,6
900—999	8,3
1000—	19,6
<i>Összesen</i> 100,0	

Bár a fenti adatok szerint a nyugdíj és a fizetés közötti különbség jelentős, a rendelkezésünkre álló külföldi összehasonlító adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy hazánkban ez a különbség az 1959 óta megállapított nyugdíjaknál átlagosan mégis kisebb, mint sok nyugati országban.²¹ Ebből azonban nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni, mert egyrészt a dolgozó népességnek alapfizetésén kívül más keresetei is vannak (például a gépkocsivezetők túlóradíja), amelyek a nyugdíjazáskor megszűnnek, de a nyugdíjalapba nem számítanak bele, másrészt a nyugdíjasok egy jelentős részének is vannak a nyugdíjon kívül jövedelmi forrásai.

Megfigyeléseink szerint azonban a nyugdíjasok anyagi helyzetének erős differenciálódását elsősorban nem a nyugdíjkülönbségek okozzák, hanem két másik tényező:

1. a nyugdíjas háztartásában levő személyek száma és jövedelme, illetve a nyugdíjból eltartottak száma, és

2. a nyugdíjas különböző lehetőségei nyugdíjának kiegészítésére.

A 11. táblából látható, hogy a nyugdíj összege mily pontatlanul tükrözi a nyugdíjas anyagi helyzetét. Bár a háztartásban az egy főre eső jövedelem is csak megközelítő mutatója a nyugdíjas anyagi helyzetének, mert az egyes családtagok nem feltétlenül egyforma arányban részesülnek a jövedelemből, mégis az a tény, hogy az azonos nyugdíj-kategóriájú nyugdíjasok nagymértékben szóródnak a különböző egy főre eső jövedelem-kategóriák között, mutatja, hogy a nyugdíjon kívül más tényezők is igen erősen befolyásolják a nyugdíjas anyagi helyzetét.

²¹ Wedderburn szerint például a legtöbb nyugdíjrendszerben a nyugdíj az átlagfizetés 50 százaléka körül van, Svédországban például a nyugdíjas korábbi fizetésének maximum 60 százalékát kaphatja nyugdíjként, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig a nyugdíj az átlagfizetésnek kb. 35 százaléka. Lásd: D. C. Wedderburn: *Economic Aspects of Aging. Old Age. International Social Science Journal*, 1963. évi 3. sz. 397—398. old.

Példaképpen röviden jellemezzük két hasonló nyugdíjjal rendelkező volt szellemi dolgozó nő anyagi helyzetét: az első kiskeresetű szövetkezeti bedolgozó testvérelél él közös háztartásban, nyugdíja 904 Ft, az egy főre eső jövedelem kb. 600—650 forint, nagy anyagi problémákkal küzd; a második vállalatvezető férjével él közös háztartásban, nyugdíja 850 forint, az egy főre eső jövedelem 1500 forint, anyagi gondja szemmel láthatóan nincs.

11. tábla

A nyugdíj és az egy főre eső jövedelem a vizsgált budapesti nyugdíjasoknál

Nyugdíj (forint)	A nyugdíjasok megoszlása (százalék) aszerint, hogy a háztartásokban az egy főre eső jövedelem					Összesen	N
	—500	500—899	900—1299	1300—1699	1700—		
	forint						
500—899.....	12	69	12	6	1	100	138
900—1299.....	5	49	39	7	0	100	43
1300—1699.....	0	40	37	20	3	100	35
1700 és több	0	15	23	31	31	100	13
<i>Együtt</i>	8	58	21	10	3	100	229

12. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása a nyugdíjkiegészítés módja szerint, a megfelelő csoportba tartozó nyugdíjasok százalékában*

A nyugdíjkiegészítés módja	A nyugdíjas neme és volt foglalkozásának jellege				
	fizikai dolgozó		szellemi dolgozó		együtt
	férfi	nő	férfi	nő	
Semmilyen módon sem egészítette ki nyugdíját	36	32	17	14	29
Teljes munkaidőben dolgozott.....	0	0	0	3	0
Csökkentett munkaidőben dolgozott ...	38	32	67	59	42
Albérletet tartott.....	4	8	3	0	5
Családja, rokonai pénzzel támogatták .	2	3	3	0	2
Háztartásában az egy főre eső jövedelem nagyobb volt, mint a nyugdíjas havi jövedelme	6	18	13	11	12
Ingóságokat adott el	2	5	10	11	5
Ingatlant adott el	6	0	0	0	3
Egyéb módon egészítette ki nyugdíját	11	11	3	3	9
<i>N</i>	94	76	30	29	229

* A foglalkozási csoportok százalékos megoszlásainak összege több 100 százaléknál, mert egyes nyugdíjasok több módon is kiegészítették nyugdíjukat.

A nyugdíjkiegészítés módjai közül a *csökkentett munkaidőben végzett munka* fordul elő a leggyakrabban. Akik ilyen munkát vállaltak, azok szinte kivétel nélkül szívesen végezték azt, és a többi nyugdíjas körében is gyakran találkozunk azzal a kívánsággal, hogy szeretnének csökkentett munkaidőben dolgozni.

A nyugdíjkiegészítés másik fontos — és a felvételünkből kiderülőnél valószínűleg nagyobb jelentőségű — módja a *családi támogatás*, akár abban a formában, hogy a nyugdíjas gyermekeivel együtt lakik és így a háztartáson belül

nagyobb az egy főre eső jövedelem és a nyugdíjasra eső összeg is, mint a nyugdíj, akár a különélő gyermekektől kapott támogatás formájában.

A nyugdíjkiegészítés különböző módjai sok esetben éppen a kis nyugdíjú, rossz anyagi helyzetben levő idős emberek számára nem állnak nyitva. A 12. tábla is erre enged következtetni, mert az általában kisebb nyugdíjú fizikai dolgozók körében nagyobb arányban voltak nyugdíjukat semmilyen módon ki nem egészítők, és a szellemi dolgozóknak sokkal nagyobb része dolgozik csökkentett munkaidőben. A 13. tábla pedig két irányzat érvényesülését mutatja: a nagyobb nyugdíjúak kisebb arányban egészítik ki nyugdíjukat, mert kevésbé van rá szükségük, a legkisebb nyugdíjúak körében viszont sokan nem tudják nyugdíjukat kiegészíteni. Ennek magyarázata, hogy éppen a kis nyugdíjú segédmunkás réteg tud a legnehezebben csökkentett munkaidőben elhelyezkedni. Ha ehhez hozzájárul, hogy a nyugdíjasnak nincsenek gyermekei, akik támogathatnák, a nyugdíjkiegészítés lehetősége szinte teljesen ki van zárva.

Példaképpen bemutatunk három tipikus esetet. Az első karosszerialakatos, nyugdíja 1750 forint, nem a távol levő volt munkahelyén, hanem magánkisiparosoknál vállal csökkentett munkaidőben állást. A második háztartási alkalmazott volt, nyugdíja 500 forint, csökkentett munkaidőben nem tud dolgozni, de minden hét végén több napot egyik lánya családjában tölt, ahol ellátják. Végül a harmadik nyugdíjas nő irodatarakító volt, egyedülálló özvegyasszony, nyugdíja 560 forint, nagy anyagi nehézségei vannak, ezeken csak az enyhít, hogy volt vállalatánál kedvezményes ebédet kap.

13. tábla

Csupán a nyugdíjuktól élő vizsgált nyugdíjasok aránya a nyugdíj összege szerint

A nyugdíj összege (forint)	Volt fizikai Volt szellemi		Férfiak	Nők	Együttes	n/N*
	dolgozók					
	aránya (százalék)					
500 – 899.....	27	11	16	30	25	34/138
900 – 1299.....	8	18	6	30	12	5/43
1300 – 1699.....	70	20	57	0	49	17/35
1700 –	0	22	18	0	15	2/13
<i>Együtt</i>	<i>28</i>	<i>17</i>	<i>23</i>	<i>28</i>	<i>25</i>	
<i>n/N ..</i>	<i>48/170</i>	<i>10/59</i>	<i>29/124</i>	<i>29/105</i>	<i>58/229</i>	

* n — azoknak a száma, akik nyugdíjukat semmilyen módon sem egészítik ki; N — pedig a megfelelő nyugdíjkategoriába tartozók száma.

A nyugdíjazással járó jövedelemcsökkenés a legtöbb nyugdíjasnál a *kiadások lényeges csökkentését* tette szükségessé, sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan az csupán a kevésbé aktív életmódból következnek. A vizsgált nyugdíjasok 27 százaléka csökkentette élelmezési, 19 százaléka lakbér-, fűtési és világítási, 60 százaléka ruházkodási és 25 százaléka művelődési, szórakozási kiadásait.²² A volt fizikai dolgozók nagyobb arányban számoltak be arról, hogy

²² Hasonló arányszámokról számol be az Egyesült Államokban Hunter és Maurice. Megállapításaik szerint a nyugdíjasok 65 százaléka költött kevesebbet ruházkodásra, 25 százaléka élelmezésre, 18 százaléka költözött olcsóbb lakásba, 28 százaléka hívta meg ritkábban ismerőseit, 11 százaléka adta fel a gépkocsitartást stb. Lásd W. W. Hunter — H. Maurice: Older People Tell Their Story. University of Michigan, 1953.

Franciaországban a nyugdíjasok 75 százaléka volt kénytelen kiadásait csökkenteni, és pedig elsősorban ruházkodási, szórakozási és üdülési kiadásain takarékoskodott. Lásd: N. Questiaux: La vieillesse. Laroque: Succes et faiblesses de l'effort social français. Armand Colin, Paris, 1961.

valamilyen fajta fogyasztási kiadásukat csökkenteniük kellett, és pedig kiadásait csökkentette

a fizikai dolgozó férfiak	79,
a fizikai dolgozó nők	78,
a szellemi dolgozó férfiak	70,
a szellemi dolgozó nők	55,
az összes nyugdíjasok	75 százaléka.

A vizsgált nyugdíjasok anyagi helyzete tehát igen különböző, az eltérések nagyobbak, mint az aktív keresők körében. Egy részüknek nincsenek olyan anyagi gondjaik, amelyek egész életükre rányomnák bélyegüket. Egy jelentős részük azonban igen nehéz anyagi helyzetben van. Ezt csak részben okozza a kisebb nyugdíj, nagy szerepet játszik benne az is, hogy — szakképzetlenségük, egészségi állapotuk, a támogatást nyújtani képes családtagok hiánya stb. miatt — nem tudják nyugdíjukat sem munkavállalással, sem családi támogatással vagy más módon kiegészíteni. Döntő tényező, hogy hány embert kell a nyugdíjból eltartani. Bár mindegyik társadalmi-foglalkozási csoportban találtunk nehéz anyagi helyzetben levő nyugdíjasokat, nagy többségük a volt segéd- és betanított munkások között volt.

A NYUGDÍJASOK CSALÁDI ÉS BARÁTI KAPCSOLATAI

A budapesti vizsgálat behatóan foglalkozott a nyugdíjasok családi körülményeivel és családon kívüli társadalmi kapcsolataival. A vizsgálati eredmények szerint ez a fokozott figyelem indokolt volt, mert e kapcsolatoknak, különösen a családiaknak, igen nagy jelentősége van a nyugdíjasok életében.

A korábbi évszázadokban az öregek életének utolsó szakasza a több generációs nagycsaládok keretei között folyt le. A nagycsalád gondoskodott az öregek eltartásáról, ez adott nekik feladatokat, és tekintélyük, rangjuk is a családi szerepüktől függött.²³ A XX. században a tradicionális nagycsalád megszűnt, új családi formák alakultak ki, amelyeknek új szerepe is lett az öregek életében. A mai családban a legfontosabb a házastársi kapcsolat, fiataloknál és öregeknél egyaránt. A házastársak számára a mai család gazdasági jelentősége sokkal kisebb, mint amilyen a korábbi családtípusoknál volt, viszont változatlanul nagy, vagy egyenesen nőtt a fontossága az érzelmi élet szempontjából.²⁴

A vizsgált budapesti nyugdíjasok között a legnagyobb csoportot azok alkották, akik házastársukkal kettesben éltek, akik számára tehát a családi kapcsolatot elsősorban vagy kizárólag a házastársi viszony jelentette. A nyugdíjasok több mint kétötöde élt így. Házastársával és gyermekével lakott a nyugdíjasok 12 százaléka, házastársával, gyermekével és gyermekének családjával 11 százaléka, azaz a nyugdíjasok nem egészen negyede élt házastársával együtt egy több generációs családban. Gyermekével, vagy gyermekével és gyermekének családjával élt a nyugdíjasok közel egytizede: ezeknél azonban már hiányzott az alapvető házastársi kapcsolat. Rokonokkal lakott, vagy pedig teljesen egyedül élt a vizsgált nyugdíjasok negyede: közülük kerültek ki elsősorban azok, akiknek legnagyobb problémáját a teljes egyedüllét, a magáramaradás okozta.

²³ Az öregek tradicionális szerepéről lásd L. W. Simmons: *The Role of the Aged in Primitive Society*. Yale University Press. 1945.

²⁴ Az új típusú családnak az öregek életében játszott szerepével foglalkozik G. F. Streib és W. E. Thompson tanulmánya: *The Older Person in a Family Context*. Lásd C. Tibbits i. m. 448—465. old.

Ez a kép azonban némi kiegészítésre szorul: feltétlenül figyelembe kell ugyanis venni a nemek szerinti megoszlást. Míg a férfiaknál egészen csekély az egyedül élők aránya, addig a nők között igen magas, a nyugdíjas nők majdnem fele teljesen egyedül élt.

14. tábla

*A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása
a velük közös háztartásban élők családi szerepe szerint*

A nyugdíjas körülményei	A nyugdíjasok megoszlása (százalék)		
	férfi	nő	együtt
Egyedül él	3	46	23
Házastársával	58	23	42
Házastársával és gyermekével ..	18	5	12
Házastársával, gyermekével és gyermekének családjával	14	6	10
Gyermekével	2	3	2
Gyermekével és gyermekének családjával	4	11	7
Egyéb rokonnal	1	6	4
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>124</i>	<i>105</i>	<i>229</i>

A férfiak és a nők családi körülményeiben mutatkozó lényeges eltérés elsősorban a családi állapotukban tapasztalható különbséggel függ össze: míg ugyanis a férfiaknak közel 90 százaléka házas volt, addig a nők között a házasok aránya csak valamivel volt 40 százalék felett.

15. tábla

*A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása családi állapot
és nemek szerint*

Családi állapot	Férfi	Nő	Együtt
Nőtlen, hajadon	2	15	8
Házas	90	42	68
Ebből házastársától külön élő..	3	8	5
Özvegy	6	32	18
Elvált	2	11	6
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
<i>N</i>	<i>124</i>	<i>105</i>	<i>229</i>

A házasok háromnegyedének életében a nyugdíjazás a házastársukkal való állandó együttléte hozta: e nyugdíjasok házastársainak ugyanis csak 24 százaléka folytatott rendszeres kereső foglalkozást. A dolgozó házastársak aránya a legmagasabb a szellemi foglalkozású nőknél, legalacsonyabb a fizikai foglalkozású férfiaknál volt. A házas fizikai dolgozók feleségeinek kétharmada nem dolgozott sem a felvétel idején, sem korábban, egyötöde nyugdíjas volt s csupán egynyolcaduk folytatott valamilyen kereső foglalkozást. A szellemi foglalkozású férfiaknál a háztartásbeli feleségek aránya valamivel volt csak kisebb, mint a fizikai foglalkozásúaknál, viszont egyharmaduk aktív kereső volt. Ez a

különbség valószínűleg összefüggésben állhat azzal, hogy a szellemi foglalkozású nyugdíjas férfiak házastársai fiatalabbak férjükhöz viszonyítva, mint a fizikai foglalkozású nyugdíjas férfiak feleségei. Míg a fizikai foglalkozású házas nyugdíjasok átlagos kora 65,1 és feleségeik átlagos kora 61,3 év, addig a szellemi foglalkozású házas nyugdíjasoké 66,3, feleségeik átlagos kora pedig csak 59,4 év volt.

A vizsgálat során elsősorban a magányos, egyedül élő nyugdíjasok között ismertünk meg olyanokat, akik a nyugdíjazás után nem találták helyüket, céltalannak tartották életüket. Általánosítani azonban itt sem lehet: az egyedül lakás nem azonos a társadalmi izolálódással, melynek következménye egyes nyugdíjasok céltalansága, nyomott kedélye. Megállapítható viszont, hogy a nyugdíjazás a magányos emberek életében hoz rendszerint legnagyobb változást: ezeknél aktív korukban a munkahelyi kapcsolatok és feladatok sokszor az egyedüliek és megszűnésük után egészen új társadalmi kontaktusokat kell teremteni és új szerepköröket kialakítani, amihez csak kevés nyugdíjasnak vannak meg a megfelelő egyéni adottságai. E téren pedig a nyugdíjasok sajnos csak kevés társadalmi támogatásra számíthatnak.

A megfigyelt egyedül élő nyugdíjasok 92 százaléka nő volt. Nagy többségük nemcsak egyedül lakott, hanem társadalmilag is magára maradt. Az egyedül élő nők közel 70 százalékanak nem volt élő gyermeke és a távolabbi rokonnokkal való kapcsolataik érzelmileg nem elégítették ki őket, és nem nyújtottak megfelelő elfoglaltsági lehetőséget sem. Többen közülük nyíltan panaszkodtak, hogy nem érzik jól magukat, mert teljesen egyedül vannak, hiába jó az anyagi helyzetük, egészségi állapotuk. Nem találták helyüket, úgy érezték, hogy feleslegessé váltak s nosztalgiával gondoltak vissza a munkában eltöltött évekre. Jellemző, hogy az egyedül élő nőknek lényegesen magasabb hányada jelentette ki, hogy hiányzik számára a korábbi munkahelyen megszokott munka, mint ahányan ezt a családi környezetben élők közül tették.²⁵

A vizsgált nyugdíjasok 59 százalékanak volt élő gyermeke. A gyermektelenek túlnyomó többségének, 84 százalékanak — a vizsgált nyugdíjasok több mint egyharmadának — nem is született gyermeke. Egy élő gyermeke volt a nyugdíjasok 30, két gyermeke 14, három vagy több pedig 15 százalékanak.

A nyugdíjas nők között a gyermektelenek aránya sokkal magasabb volt, mint a nyugdíjas férfiak között: 54 százalék, szemben 31 százalékkal. Különösen magas volt ez az arány a volt szellemi foglalkozású nyugdíjas nők között: közel 80 százalékuknak nem volt élő gyermeke, s 62 százalékuknak nem is született gyermeke.

Az élő gyermekkel rendelkező nyugdíjasok többsége (55 százaléka) együtt lakott legalább egy gyermekével. Az együttlakás a nyugdíjas férfiaknál valamivel nagyobb arányban fordult elő, mint a nyugdíjas nőknél — 58 százalék, szemben 50 százalékkal — és legnagyobbak a volt szellemi foglalkozású férfiaknál mutatkozott: 70 százalék. Néhány esetben előfordult az is, hogy valamelyik gyermek a nyugdíjassal egy házban, de külön lakásban lakott. A gyermeküktől külön élő nyugdíjasok túlnyomó részének legalább egy gyermeke Budapesten lakott. A gyermekes budapesti nyugdíjasok mindössze 4 százalékanak nem lakott egy gyermeke sem a fővárosban és mindössze egy olyan eset-

²⁵ A családi környezetben élő nyugdíjas nők 14 százalékanak hiányzott a korábbi munka, az egyedül élő nőknél viszont 42 százaléknak. Az egyedül lakás és a korábbi munka hiányolása között szignifikáns kapcsolat állapítható meg. $\chi^2=10,17$; $P>0,1$ (szabadságfok 1).

tel találkoztunk, ahol a nyugdíjasnak valamennyi gyermeke külföldön élt.²⁶ A vizsgált nyugdíjasoktól nem szakadtak el gyermekeik, és ha egyesek távolra is kerültek, azért általában maradt egy gyermek a szülők közelében.

A gyermekükkel együttlakók magas arányából adódik, hogy a gyermekes nyugdíjasok többsége állandó kapcsolatban van legalább egy gyermekével. Gyakori az érintkezés a szülők és a gyermekek között a többi nyugdíjas esetében is. A gyermekes nyugdíjasoknak mindössze 7 százaléka állította a felvételkor, hogy több mint egy hét telt el azóta, amikor valamelyik gyermekével utoljára találkozott.

A nyugdíjasok morálja, sorsukkal való megelégedettsége szempontjából azonban a gyermekekkel való gyakori érintkezés, különösen pedig az együttlakás nem mindig pozitív hatású. A gyakori érintkezés sokszor elmélyíti a surlódásokat az öregek és fiatalok között, napvilágra hozza azokat a szunnyadó sérelmeket, amelyeket a szülő és a gyermek egymástól a korábbi évtizedek során egyaránt elszenvedett. A negatív érzelmek nyílt kitörését a gyermekek nevelődése idején rendszerint megakadályozza a társadalmi normák által szentesített szülői státusz és szerep elfogadása mindkét részcél, amikor azonban a gyermek önálló életet kezd élni, a szülő és gyermek közötti kapcsolatokat szabályozó addigi normák változásra szorulnak. Az új normális viszony kialakítása azonban sok nehézségbe ütközik és a gyakori érintkezés sokszor megnehezíti az egészséges rendeződést.²⁷

Az együttlakás különösen nagy próbának teheti ki a szülő és felnőtt gyermekének viszonyát. Ez a korábbi évszázadokban normális forma ma már mindinkább csak mint kényszermegoldás jön számításba. A vizsgálatok során megkérdezett öregek túlnyomó többsége — Amerikában és Európában egyaránt — a gyermekekkel való együttlakás ellen nyilatkozik. Ennek ellenére azonban nem jelentéktelen a gyermekekkel együttélő öregek aránya. Legkisebb az Egyesült Államokban, de még itt is az ötvenes években az öreg házaspárok 26 százaléka, a magányos öreg férfiak 31, a magányos öreg nők 45 százaléka élt gyermekeivel együtt.²⁸ Egy frankfurti vizsgálat még magasabb arányokat mutatott ki: az öreg férfiak 36, az öreg nők 38 százaléka élt gyermekével együtt; egy milánói vizsgálat által kimutatott együttélések aránya férfiaknál a 37, nőknél a 45 százalékot is elérte.²⁹

A budapesti vizsgálat nem tartalmazott direkt kérdést a gyermekekkel való kapcsolat érzelmi jellegére vonatkozólag, azonban a beszélgetés során több ízben előfordult, hogy a kérdezett panaszkodni kezdett gyermekeire, sőt olyan esettel is találkoztunk, hogy a nyugdíjas nem sokkal az interjú előtt öngyilkossági kísérletet követett el a gyermekével való állandó veszekedések miatt. A gyermekével együtt élő budapesti nyugdíjasok többsége azonban, ha meg is

²⁶ A vizsgált nyugdíjasok 9 százalékanak élt külföldön gyermeke, de ezeknél az eseteknél majdnem mindig élt a nyugdíjasnak még legalább egy gyermeke Magyarországon is.

²⁷ Kutner például New York-i vizsgálatánál egyenesen fordított korrelációt állapított meg a nyugdíjasok morálja és gyermekekkel való érintkezés gyakorisága között bizonyos társadalmi rétegeknél. B. Kutner és szerzőtársai: *Five Hundred over Sixty*. Russel Sage Foundation, New York, 1956.

²⁸ E. W. Burgess: *The Older Generation and the Family*. The New Frontiers of Aging. Szerk. W. Donahue — C. Tibbits. The University of Michigan Press 1957. 162 old. A nyugati vizsgálatok általában a 65 éveseket és idősebbeket tekintik öregnek.

²⁹ E. W. Burgess: *Family Structure and Relationships*, Burgess i. m. 278—281. old.

Magyarországon adataink csak a 60 éves és idősebb korúak csoportjára nézve vannak. Az 1960. évi népszámlálás idején a 60 éves és idősebbek 34 százaléka élt gyermekével egy családban (1960. évi Népszámlálás 12. kötet *Családok és háztartások* adatai II. 29. old.). A vizsgált budapesti nyugdíjasok között a gyermekekkel együttélők aránya lényegesen alacsonyabb volt, ami összefüggött azzal, hogy a budapesti nyugdíjasoknál viszonylag alacsony volt azoknak az aránya is, akiknek volt élő gyermeke.

emlékezett sűrűlódásokról, lényegében elfogadta az együttélést, e szerint szervezte meg életét és valószínűleg válságot hozott volna egy esetleges különválás.

A nyugdíjasok jelentős részének életében fontos szerepet töltött be a gyermekek számára végzett munka. A budapesti vizsgálat megállapította, hogy a gyermekes nyugdíjasok több segítséget nyújtanak gyermeküknek és azok családjának különféle munkák elvégzésével, mint amennyi segítséget ők kapnak azoktól. Míg a gyermekes nyugdíjasok 40 százaléka azt mondta, hogy különféle munkákat végez gyermekeinek — a férfiak 37, a nők 47 százaléka —, 32 százaléknak pedig a házastársa dolgozott a gyermekeknek, addig a nyugdíjast és házastársát csak az esetek 28 százalékaiban segítették munkával gyermekeik vagy unokáik.

A közeli családtagokkal fennálló viszony mellett foglalkozott a budapesti vizsgálat a nyugdíjasok rokoni és baráti kapcsolataival is. E kapcsolatoknak a nyugdíjasok életében nagy a jelentősége, mivel túl azon a szerepen, melyet minden ember életében betöltenek, még helyettesítik a korábbi munkahelyi érintkezéseket is. Ezenkívül a rokoni és baráti körnek még az a jelentősége is megvan az öregek számára, hogy itt nem változik észrevehetően társadalmi státusuk a nyugdíjazás következtében: bár az aktív tevékenység felhagyásával az öreg ember hatalma, befolyása rendszeresen minimálisra csökkent, a rokonság és baráti kör ezt nem érezteti nyíltan velük és közöttük a nyugdíjas sokszor úgy viselkedhetik, mintha mi sem változott volna.

A budapesti nyugdíjasoknál a vizsgálat azt mutatta, hogy a legjelentősebbek a rokoni kapcsolatok voltak. A megkérdezett nyugdíjasoknak kb. fele állította, hogy az adatfelvételt megelőző hetekben rokonai meglátogatták. Különösen jelentős volt a testvérek szerepe a nyugdíjasok életében: közel négyötödüknek volt még élő testvére, s azoknak a nyugdíjasoknak, akiknek volt testvérük, kétötöde gyakori kapcsolatban állt legalább egy testvérével. Ez volt az aránya azoknak, akik arra a kérdésre, hogy mikor látták testvérüket utoljára, azt válaszolták, hogy a felvétel napján vagy előző napon, illetve a felvételt megelőző egy héten belül. A fenti nyugdíjasok egynegyede viszont egyáltalán semmilyen kapcsolatban nem állt testvéreivel; ezek már több mint egy éve nem látták egy testvérüket sem. Ez a csoport legnagyobb volt a fizikai foglalkozású férfi nyugdíjasok között: náluk a testvérrel rendelkezők több mint kétötöde nem tartott fenn kapcsolatot testvérével.

A kapott válaszok szerint a nyugdíjasok közel kétötödét látogatta meg barátja az adatfelvétel előtti hetekben. Baráti látogatásokról elsősorban a volt szellemi dolgozók emlékeztek meg; a volt fizikai dolgozóknál úgy tapasztaltuk, e fogalom sokaknál nem rendelkezett konkrét tartalommal s ha másképpen tettük volna fel a kérdést, magasabb lett volna a pozitív válaszok aránya.³⁰ A fizikai dolgozók szomszédok látogatásairól emlékeztek meg nagyobb arányban, míg a volt munkatársak látogatásai ismét a szellemi dolgozóknál fordultak elő nagyobb arányban. (Lásd a 16. táblát.)

A négyféle kapcsolat összesítéséből kitűnik, hogy a nyugdíjasok háromnegyed része beszámolt valamilyen látogatásról és csupán egynegyedük volt, akinél senki sem fordult meg az adatfelvételt megelőző hetekben. Teljes társadalmi izolálódásról azonban ezeknél sem lehet beszélni, mivel az e csoportba

³⁰ Hasonló tapasztalatokról ír *Cumming* és *Henry* a Kansas Cityben végrehajtott vizsgálat beszámolójában. Szerintük az öregekre általában jellemző, hogy a barátság fogalma igen gyengén meghatározott s gyakran azonos a rokonsággal. *E. Cumming — W. E. Henry: Growing Old.* Basis Books. New York. 1961. 63—64. old.

tartozók szinte kivétel nélkül családi közösségben éltek és csak a közvetlen családi érintkezésen túli társadalmi kapcsolat hiányzott életükből.

16. tábla

*A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása
a lakásukon történt látogatások előfordulása szerint*

Megnevezés	A volt fizikai	A volt szellemi	Együtt
	dolgozó nyugdíjasok aránya (százalék)		
A nyugdíjast az adatfelvételt megelőző hetekben meglátogatták:			
rokonai	48	58	51
barátai	32	59	39
volt munkatársai	21	31	24
szomszédai	34	25	32
A fenti látogatások közül előfordult:			
mind a négy típusú.....	5	3	4
három	9	14	11
kettő	31	49	35
egy.....	27	20	25
egy sem	28	14	25
N	170	59	229

A NYUGDÍJASOK ÉS A KULTÚRA

A nyugdíjazás után teljesen megváltozik a szabad idő szerepe az ember életében: kötött idő nincs³¹, ezért a nyugdíjas rendkívül mértékben megnőtt szabad idejében olyan tevékenységeket folytathat, olyan kérdések iránt érdeklődhet, amelyekre azelőtt nem jutott ideje. Ugyanakkor azonban a munka megszűnésével kiesik az az elem, amely a legtöbb ember életének rendjét meghatározza, értelmét megadja, ezért a nyugdíjasnak szabad idő tevékenységeit úgy kell összeállítania, hogy a munka említett funkcióit pótolják.³² Igen nagymértékben függ ettől a tényezőtől, hogy a nyugdíjas ember bele tud-e illeszkedni új szerepébe, megelégedett és kiegyensúlyozott-e, vagy pedig a „semmi értelme már az életnek” érzés alakul ki benne. A megnövekedett szabad idő eltöltésének nem egyetlen, de kétségtelenül igen fontos, értékes kitöltési lehetőségét nyújtja a kultúra.

Lássunk két példát arra, hogy a kultúra mennyire ki tudja tölteni a nyugdíjas életét! Az első szakmunkás volt (mészáros), gyermeke nincs, anyagi helyzete közepes. Operalemezeket gyűjt, mikrobarázdás lemez-hangversenyekre jár, hegedül és sokat hallgatja a rádió zenei műsorait. Az interjú során fölött több lemezt, ugyanazt az áriát több énekes előadásában és részletesen bírálta a különböző előadásokat. A második főkönyvelő volt, özvegy, gyermektelen, rokona nincs. Nyugdíjazása után beiratkozott a szabadegyetemre, az előadásokkal párhuzamosan Goethét, Schillert, Lessin-

³¹ Az öregeknél a szabad idő problémája másképpen jelentkezik, mint a gazdaságilag aktívknál. Itt nem az a kérdés, hogy a szabad időt hogyan lehet felhasználni, hanem az, hogyan lehet élni kötöttségek, hivatás nélkül. Lásd: R. Tartler: Das Alter in der modernen Gesellschaft. Enke Verlag, Stuttgart, 1961. 143. old.

³² Dumazedier és Rippert kiemelik, hogy a modern társadalomban megszűnik az öreg embernek az a szerepe, hogy ő a „bölc”, az összekötő kapocs a múlt és a jelen között. Ezért a nyugdíjasban — a korlátlan szabad idő és a munka megszűnése miatt — az az érzés alakulhat ki, hogy életének nincs már értelme. Ezért a szabad idő kitöltésének olyan módjait kell megkeresni, amelyek a munka lélektani szerepét pótolhatják. Lásd: J. Dumazedier — A. Rippert: Retirement and Leisure. Old age. i. m. 438—447. old.

get, Voltairt olvas, operába és színházba jár. Mindkét nyugdíjas életének tartalmát elsősorban a kultúra adta. A másik végleten találtunk néhány olyan nyugdíjast, aki sem napilapot, sem könyvet nem olvas, moziba, színházba nem jár, sőt rádiót sem hallgat.

17. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok megoszlása kulturális tevékenységek szerint

Kulturális tevékenységek	A megjelölt kulturális tevékenységet folytató nyugdíjasok aránya (százalék)				együtt
	fizikai foglalkozású		szellemi foglalkozású		
	férfi	nő	férfi	nő	
Rendszeresen olvas napilapot	68	50	83	90	67
Hetilapot vagy folyóiratot előfizet vagy vásárol	49	29	57	55	44
Könyvet olvasott a vizsgálat időpontjában	49	37	87	90	55
Rádiót hallgat	91	89	90	93	91
Televízióműsort néz	23	13	33	21	21
Legalább havonta jár moziba	23	47	40	31	34
Az elmúlt évben					
színházban volt	11	24	40	45	23
operában volt	0	3	20	24	7
hangversenyen volt	0	0	3	17	3
cirkuszban volt	11	11	13	0	10
sportmérkőzésen volt	15	3	20	0	10
N	94	76	30	29	229

A nyugdíjasok a kulturális érdeklődés szempontjából nézve is rendkívül változatos képet mutatnak.³³ Rádiót majdnem minden nyugdíjas hallgat (a rádiót nem hallgatók egy része a televíziónézők köréből került ki), ez a kultúra közvetítésének és a társadalom problémáival való kapcsolatnak legfontosabb eszköze a nyugdíjasok körében. Van azonban egy réteg — számuk különösen a volt munkások körében nagy —, amely az alkalmi újságolvasáson és a rádióhallgatáson kívül semmilyen kulturális tevékenységet nem folytat. Arányuk a fizikai foglalkozású férfiaknál 6, nőknél 27, a szellemi foglalkozású férfiaknál 0, nőknél 3 százalék.

A következő rétegbe azokat a nyugdíjasokat soroltuk, akik bizonyos kulturális érdeklődést mutattak, de kulturális tevékenységeik tudatossága és színvonala viszonylag alacsonyabb volt. Így ebbe a rétegbe kerültek azok, akik a következő tevékenységek egyikéről vagy többjéről beszámoltak: rendszeres újságolvasás, hetilap előfizetése vagy vásárlása, könyvolvasás az adatfelvétel időpontjában, mozibajárás, a televízióműsor nézése. Kiemeltük viszont ebből a rétegből azokat, akik visszaemlékeztek az év folyamán olvasott másik könyvre, vagy színházban, operában vagy hangversenyen voltak az elmúlt év folyamán. Ennek a rétegnek aránya a következő: a fizikai foglalkozású férfiaknál 47, nőknél 32, a szellemi foglalkozású férfiaknál 17, nőknél 14 százalék.

³³ Egy hasonló amerikai vizsgálat eredményei szerint rádiót hallgat az idős emberek 80 százaléka, olvas 74, a televízióműsort nézi 39, moziba jár 12 százalékuk stb. Lásd: *Hunter — Maurice*: i. m. 55. old.

Külön ki kell emelnünk a televízió nagy szerepét azoknak a nyugdíjasoknak életében, akik idős koruk, betegségük vagy más ok miatt az olvasástól és a lakásból való eltávozással járó kulturális szórakozástól (mozi, színház stb.) el vannak zárva.

Két példa: az egyik 76 éves volt házmester, szívbetegsége és idős kora miatt otthonról elmenni ritkán tud, időnként taxival elviszik moziba, nagyothall; a televízióműsorok rendszeres nézésének következtében azonban ismerte a társadalom széles köreit foglalkoztató problémákat, sok filmet, színházi előadást látott; a másik volt mérnök, éreimeszesedése következtében rosszul lát és szédül, ezért nem szívesen távozik el otthonról, igen fárasztja az olvasás, a televízióműsort, a híreket, ismeretterjesztő előadásokat, színdarabokat, filmeket azonban nagy élvezettel nézi.³⁴

E két réteg után, amelyeknek életében a kultúra szinte semmi, illetve mérsekelt szerepet játszik, megállapítottunk egy harmadikat is, amelyben a kulturális tevékenységek jelentősebb helyet foglalnak el a szabad idő eltöltésében. Ide azokat soroltuk, akik vagy emlékeztek az év folyamán olvasott valamely könyvre (a vizsgálat időpontjában olvasotton kívül, — ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy tudatosan olvasnak), vagy színházban, operában vagy hangversenyen voltak az elmúlt évben. Arányuk a fizikai foglalkozású férfiaknál 47, nőknél 41, a szellemi foglalkozású férfiaknál 83, nőknél 83 százalék volt.

Ezekben belül egy szűk réteg igen magas színvonalú kulturális érdeklődést mutatott, mert tudatosan olvasott könyvet, színházban volt, és vagy operában vagy hangversenyen is volt, tehát három irányú (irodalom, színház, zene) kulturális érdeklődést tanúsított. A fizikai foglalkozású férfiak között nem találunk ilyen nyugdíjast, arányuk a fizikai foglalkozású nőknél 2, a szellemi foglalkozású férfiaknál 3, a szellemi foglalkozású nőknél pedig 21 százalék volt. A szellemi foglalkozású nőknél tapasztalt rendkívül nagy arányszám oka, hogy a vizsgált nők mintája nem az összes idős, a szellemi rétegbe tartozó nőket jellemzi, hanem a volt kereső nőket, akiknek nagy része ebben a korosztályban a jellegzetesen intellektuális érdeklődésű nők közül került ki.

A magyar irodalmi és a szakfolyóiratokon kívül a külföldi folyóiratokat is olvasó, az újonnan megjelent szépirodalmi könyveket ismerő, színházba és hangversenyre járó volt mérnöknőtől és a szórakozásképpen a csepeli főutca forgalmát nézegető volt segédmunkásig, tehát *igen nagyok a különbségek a nyugdíjasok között kulturális érdeklődésük tekintetében.*

Kétségtelen tény, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási rétegek között igen nagy különbségeket láthatunk a kulturális tevékenységek szerepe szempontjából, ne elégedjünk meg azonban azzal a magyarázattal, hogy a volt szellemi foglalkozásúak életében nagyobb szerepet játszik a kultúra, és a volt munkások, különösen a nők lényegesen kevesebb kulturális érdeklődést mutatnak. Keressük meg *a különbségek mélyebben fekvő okait*, annál is inkább, mert az egyes rétegeken belül is igen nagyok az eltérések!

Három tényező szerepét vizsgáljuk meg, ezek: a nyugdíjas életkora, anyagi helyzete és iskolai végzettsége.

Az *életkor* és az egyes kulturális tevékenységek gyakorisága közötti összefüggés vizsgálatában arra a kérdésre kívántunk választ kapni, hogy az idős ember egészségi állapota mennyire befolyásolja kulturális tevékenységét, az öregkorral járó kisebb mozgásképeség, esetleges látási és hallási zavarok, valamint csökkenő általános érdeklődés nem okozza-e a kulturális érdeklődés általános csökkenését.³⁵

³⁴ Hasonlóképpen a televízió nagy szerepét hangsúlyozza M. Meyersohn: A Critical Examination of Commercial Entertainment. Kleemeier: i. m. 24. old.

³⁵ Amikor az egészségi állapot jellemzőjének az életkort vettük, természetesen erős leegyszerűsítő feltételezéssel éltünk, mert ebben a korban a kronológiai és a biológiai életkor igen lényegesen eltérhet egymástól, az utóbbiról azonban nem tudunk megbízható mérőszámot kapni.

Példaképpen megemlíthetjük azt az 500 forint nyugdíjjal rendelkező volt házmesternt, aki viszonylag alacsony jövedelem mellett is rendszeresen olvasott könyveket, elsősorban az Olcsó Könyvtár köteteit, a közeli moziban játszott filmeket megnézte és tudatos válogatás alapján hallgatta a rádióműsort, sőt ritkán színházba is elment.

A színház-, opera- és hangverseny-látogatásnál erősebb kapcsolat mutatkozik az anyagi helyzet és az ilyen irányú kulturális tevékenységek között. A legtöbb nyugdíjas azonban, aki színházba akart volna járni, de anyagi okok miatt nem tudott, nem a színházjegy drágaságát, hanem a színházlátogatással együttjáró költségeket (taxi, ruha stb.) említette.

Az a vizsgált kulturális terület, ahol a legtöbb esetben találtunk anyagi okok miatt ki nem elégíthető igényeket, a televízió volt. Sok nyugdíjas nyilatkozott úgy, hogy sem a televíziókészüléket megvenni, sem a havi díjat fizetni nem volna képes. Azt a tényt, hogy a nyugdíjas anyagi helyzete és televíziónézése között a 19. táblában mégsem mutatkozik erős összefüggés, több tényező magyarázza: 1. sok nyugdíjas vásárolt nyugdíjazása előtt televíziókészüléket, 2. többen szomszédoknál, rokonoknál nézik a televíziót, 3. a nagyobb kulturális érdeklődést mutató, jobb anyagi helyzetben levő nyugdíjasok egy részénél bizonyos idegenkedés mutatkozott a televízióval szemben („rossz a műsor”).

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a különböző kulturális tevékenységek olcsósága következtében az anyagi okok a legtöbb területen csak kis mértékben akadályozták meg a vizsgált nyugdíjasok kulturális igényeinek kielégítését.

Az egészségi állapot, illetve az életkor csak részben, az anyagi helyzet pedig csak egyes területeken (televízió, színház, opera, hangverseny) magyarázza a nyugdíjasok igen eltérő kulturális tevékenységét, mi tehát *e különbségek fő oka?* A 20. tábla alapján azt mondhatjuk, hogy a nyugdíjasok különböző *iskolázottsága*. A magasabb iskolai végzettségű nyugdíjasok kivétel nélkül legalább közepes, de többnyire nagy kulturális érdeklődést mutattak, az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél a helyzet differenciáltabb: egy részük életében igen kis szerepet játszik a kultúra, másik részük azonban elég nagy kulturális érdeklődést mutat. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kulturális forradalomnak az iskolán kívüli csatornái az alacsonyabb iskolai végzettségű nyugdíjasoknak csak egy részét érthették el. (Lásd a 20. táblát.)

Milyen következtetéseket vonhatunk le ebből a nyugdíjasok kulturális tevékenységeire vonatkozóan; semmi esetre sem azt, hogy a nyugdíjasok életében csak akkor fog majd nagyobb szerepet játszani a kultúra, amikor egyre magasabb iskolai végzettségű korosztályok mennek majd nyugdíjba. Vizsgálatunk tapasztalatai szerint e téren addig is igen sokat lehet tenni. Két szempontot emelünk ki különösképpen.

1. Az embernek *tudatosan készülnie kell nyugdíjas idejére*, még dolgozó korában meg kell terveznie, hogyan fogja tölteni idejét ebben a „harmadik életkorban”. A megkérdezett nyugdíjasok több mint felének semmilyen elképzelése, terve nem volt arról, hogyan fogja nyugdíjas korában idejét tölteni, és az elképzelésekben igen ritkán szerepeltek kulturális tevékenységek. Ennek a csoportnak életében általában nagyobb megrázkódtatást okozott a nyugdíjazás mint azoknál, akik a nyugdíjazás után megnövekedett szabad időt jól átgondolt módon használták fel.

Például megemlíthetjük azt a nyugdíjast, aki nyugdíjazása előtt elhatározta, hogy hegedűket fog készíteni, beszerezte a szükséges szerszámokat, anyagokat, és nyugdíjbavonulása után egymás után készítette az igen jó hegedűket. Nem adta el őket, hanem barátaival kamarazenét játszott.

2. A társadalom is nagy segítséget nyújthat a nyugdíjasoknak szabad-idejük kulturált és hasznos kihasználásában. Ez hozzájárulna ahhoz, hogy a nyugdíjas könnyebben jusson át a nyugdíjazással kapcsolatos szerepváltozás kritikus időszakán, ugyanakkor hasznos tevékenységet is fejthetne ki a társadalom javára, mert a nyugdíjasok nagy része szívesen vállal olyan társadalmi munkákat, amelyre a produktív korban levő emberek alig érnek rá.

A társadalom segítsége a legkülönbözőbb formákban nyilvánulhat meg. Nemcsak megfelelő szerepet kellene a nyugdíjasok számára biztosítani a társadalomban, hanem nagyobb lehetőségeket is, hogy egymással és a társadalom más tagjaival érintkezzenek, különböző fajtájú és színvonalú kulturális lehetőségeket kellene biztosítani olcsón és az idősebb ember számára kedvező formában (például kora délutáni színházi előadások). Konkrét javaslatként megemlíthetjük a napilapokkal, folyóiratokkal, könyvekkel, társasjátékokkal, televíziókészülékekkel felszerelt nyugdíjas klubokat; ezekhez kapcsolódva előadásokat, kirándulásokat és más jellegű szórakoztató programokat lehetne szervezni, igen nagymértékben maguknak a nyugdíjasoknak közreműködésével. Ilyen klubokat létesíthetnének a munkahelyek, a tanácsok, szakszervezetek vagy más társadalmi szervek; igen jól fel lehetne használni az ilyen nyugdíjas körök kialakítására a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár fiókjait, amelyek jelenleg is már nagy szerepet játszanak a nyugdíjasok kulturális igényeinek kielégítésében, az idős emberek és a társadalom közötti kapcsolat erősítésében. Egyéb igen hasznos kezdeményezésekről is beszámoltak a megkérdezett nyugdíjasok: volt nyugdíjas, aki a Vasas, az Építők és a Szállítók székházában töltötte igen kellemesen és kulturált körülmények között szabad ideje egy részét, mások a TIT és az IBUSZ autóbustúráin vettek részt stb.

20. tábla

A vizsgált budapesti nyugdíjasok iskolázottsága és kulturális tevékenységei

A nyugdíjas iskolai végzettsége	Csak rádiót hallgató és alkalmanként ujságot olvasó	Rendszeresen napi-, heti-lapot vagy folyóiratot olvasó vagy televíziót néző, vagy moziba járó, vagy a vizsgálat időpontjában könyvet olvasó	Az elmúlt időszakban olvasott könyvre visszaemlékező, vagy színházban, vagy operában, vagy hangversenyen járt	Összesen	N
Nincs	100	0	0	100	4
1–4 elemi	42	29	29	100	28
5–8 elemi	17	41	42	100	103
1–4 polgári vagy gimnázium	8	28	64	100	25
5–8 gimnázium, érettségi	2	18	80	100	49
Főiskola, egyetem	0	10	90	100	20
<i>Együtt</i>	<i>15</i>	<i>31</i>	<i>54</i>	<i>100</i>	<i>229</i>

*

Összefoglalva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nyugdíjasaink minden szempontból igen különböző viszonyok között élnek. A vizsgált nyugdíjasok

anyagi helyzete, családi és más társadalmi kapcsolata, megnövekedett szabad idejüknek kulturált felhasználása általában kielégítő volt. A nyugdíjasoknak azonban nem kis része különböző körülmények összejátszása (kis nyugdíj, a családi vagy más emberi kapcsolatok hiánya, a megnövekedett szabad idő megfelelő felhasználására való képtelenség, az alacsony iskolai végzettség vagy a rossz egészségi állapot stb.) miatt anyagilag és emberileg nehéz helyzetben van és a társadalom fokozott segítségére szorul.

РЕЗЮМЕ

Авторы в своем очерке отчитываются о результатах, проведенного в 1963-1964 годах Центральным Статистическим Управлением и Научно-исследовательской группой по демографии обследования, направленного на выяснение положения будапештских пенсионеров, получающих пенсию по так называемому собственному праву. Большинство опрошенных, согласно собственному заявлению, вышло на пенсию по своей собственной просьбе, и только одна четвертая часть, главным образом работники умственного труда, высказались, что они желали продолжать работу. Материальное положение пенсионеров, помимо размера пенсии, определяется числом проживающих с ними в одном домашнем хозяйстве лиц, или, соответственно, самодельных и, далее, возможностями для дополнительных заработков. В ходе обследования была подвергнута рассмотрению общественная и культурная жизнь пенсионеров, которая, согласно имеющимся данным, в меньшей мере зависит от материального положения и в большей мере от культурного уровня пенсионеров.

SUMMARY

The article gives account of the results of the survey carried out by the Central Statistical Office and the Research Group for Population Studies in 1963 and 1964 about the situation of the so-called pensioners „of own right” of Budapest. Most interrogated persons accounted that they had asked themselves for the retirement and only one-quarter of them, mainly the non-manual workers, would have liked to continue to work. Beside the amount of the pension, the financial situation of the pensioners is determined also by the number of persons, more exactly, earners, living together with them in a common household as well as by the different possibilities to supplement their pension. In the course of the survey also the social relations and the cultural activity of the pensioners was investigated and the data reveal that the latter depends more on the educational level than on the financial situation of the pensioners.